આપણાં બહેને શું કરીશું?

કાકા કાલેલકર

ગામડાંઓમાં જઇને શું કરીશું ?

['નવજીવન'માં પ્રગટ થયેલી લેખમાળા]

લેખક

અધ્યાપક કાલેલકર

નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર

અમદાવાદ

૦–૨–૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક:
રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી
નવજીવન મુદ્રણાલય
અમદાવાદ

*

સંવત ૧૯૭

જેમને

ખાતરી થઈ છે કે

ગામડાંના ગરીબોને સાથે લઇને જ
દેશ આગળ ડગલું ભરી શકે તેમ છે,

જેમણે

ચિરંજીવનને માટે સુખનો ત્યાગ કરી
ગરીબોની સેવાનો 'વીરધર્મ' સ્વીકાર્યો છે,

એવા

ગ્રામોન્મુખી વીર સેવકોને

અર્પણ

ગામડાંમાં જઇને શું કરીશું ?

૧

સ૦—અમે અસહકાર તો કર્યો, હવે અમને ગામડાંઓમાં ક્યારે કામ કરવા મોકલશો ?

જ૦—તમે ગામડાંઓમાં જવા સારૂ જેટલા ઉત્સુક થયા છો તેથી વધારે ઉત્સુક તમારા આગેવાનો તમને મોકલવા થયા છે. પણ ગામડાંઓમાં મોકલીને તમારી પાસેથી જે કામ લેવું છે તેનું મહત્ત્વ અને તેની ગંભીરતા તેઓ સમજે છે, તેથી જ તમને તે કામની ખાસ તાલીમ આપવાનો તેઓ આગ્રહ રાખે છે.

સ૦—ગામડાંઓમાં જઇને અમારે શું શું કરવું પડશે?

જ૦—શું કરવું પડશે તે ઘડીવાર પછી કહીશ, પણ શું ન કરવું જોઇએ તે પ્રથમ જાણી લ્યો.

સ૦— વારૂ ત્યારે, ભલે તે કહો. શું ન કરવું જોઇયે ? અમે પોતે જ કહી દઇયે છીયે કે ગામડાંમાં જઇને અમે લેકચરબાજી કરીશું એ ધાસ્તી તમારે રાખવાનું કારણ નથી. વ્યાખ્યાનો સાંભળી સાંભળીને અમે એટલા કાયર થયા છીયે કે અમારી ઉત્તેજનાશક્તિ પણ લગભગ બુઠી થવા આવી છે. અમે એ પણ જોયું છે કે નેતાઓ ભાષણો આપે એટલે પછી જે આવે છે તે ભાષણો જ આપવા માંડે છે; નેતાઓ લખવા માંડે એટલે લોકો પણ છાપાંઓમાં લેખોના ઢગલા મોકલી દે છે એમ સાંભળ્યું છે. નેતાઓ કહે કે 'હવે વ્યાખ્યાનો આપવાનો સમય નથી રહ્યો,' ત્યારે લેકચરબાજો પણ કહે છે, 'હવે વાતો કરવાનો વખત નથી રહ્યો; ફક્ત કામ કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે.' પણ પ્રત્યક્ષ કામ તો ઝોલાં જ ખાયાં કરે છે.

જ૦—તમારૂં નિરીક્ષણ સાચું છે. આમ થયું છે ખરૂં. તમે ગામડાંમાં જઇને બે ચાર વ્યાખ્યાનો આપીને બે દિવસમાં પ્રસિદ્ધ નેતા થવા નથી માગતા એ જોઇ સાચા આગેવાનોની અરધી ચિંતા ઓછી થશે.

સ૦—ત્યારે શું તમે એમ માનેલું કે અમારૂં ભણતર છોડીને અમે જાહેરના પૈસા ઉપર વ્યાખ્યાનો આપવા ફરવાના હતા? અસહકારની પવિત્રતા અમારામાં પણ કંઇક આવી છે; અમે પણ હવે આત્મશુદ્ધિ તરફ વળ્યા છીયે. તમે કહો તો અમે ફકત ફંડ જ ઉઘરાવવાનું કામ કરીશું.

જ૦—તે કામ બહુ નાજુક છે, એ તમારે જાણવું જોઇએ. ઓળખાણ વગર સોંકો પૈસા કાઢી આપતાં અચકાય, જૂના ફંડોમાં કંઇ ને કંઇ પૈસાની ઘાલમેલ થયાના દાખલાઓ ટાંકે, અને એવી એવી કંઇ કંઇ ભાંજગડો ઉભી થાય. એ સ્થિતિ ઝાઝી સ્પૃહણીય નથી હોતી.

સ૦—ત્યારે અમારે કરવું શું?

૪૦—નેતાઓએ જે ફંડ ઉઘાડયાં હોય અને જેનું કામ તમને સોંપ્યું હોય તેટલું જ તમારે કરવું રહ્યું. બીજો કોઇ માણસ કોઇ સુન્દર વિચાર તમારી આગળ મુકે અને તેને માટે ફંડ આપવા તૈયાર થાય અગર ફંડ ઉઘરાવવાની ભલામણ કરે તો તમારે તે કલ્પના નેતાઓ આગળ રજૂ કરવી અથવા તો તેવા માણસને નેતાઓ પાસે જવા કહેવું ઘટે. હાલ તુરત તો મહાસભાની સમિતિઓમાં લોકોને નોંધવા અને તેમની પાસેથી ચાર ચાર આના ઉઘરાવવા તથા તેમને રીતસર પાવતી આપવી. આ કામ એક સામાન્ય મહેતો પણ કરી શકે, છતાં તે કામ તમને સોંપવામાં નેતાઓનો ખાસ ઉદ્દેશ છે. જે જે માણસનું નામ તમે નોંધો તેને તમારે મહાસભાનો ઉદ્દેશ અને તેનું બંધારણ સમજાવવાં પડવાનાં. તમે જ તે કામ ઠીક બજાવી શકો. તેમાં લોકો પર અસર કરવા માટે તમે જે વિષે પૂરતું કે બિલકુલ જાણતા ન હો તે વિષે ગમ તે

ફેંકી દેવું નહિ. લોકોની ચિત્તવૃત્તિ ઉત્તેજિત કરવાનું તમારું કામ નથી. તમારે તો તમારી ચોકસાઇ અને વિચારની પ્રામાણિકતા લોકો પર ઠસાવવાની છે.

૩૯—લોકોને દેશસ્થિતિની માહિતી આપતાં મગજ ઠંડું રાખવું એ કામ જરા અઘરું છે ખરું, પણ મને લાગે છે કે તમે આટલું કહ્યા પછી એટલો સંયમ રાખી શકીશું. આથી વધારે તો કાંઇ નથીને?

૪૦—છે. આપણી પ્રવૃત્તિ આત્મશુદ્ધિની છે, પ્રાયશ્ચિત્તની છે, અને તેથી સરકારના દોષો અને સરકારનાં પાપો જ લોકોને બતાવ્યે બસ નહિ થાય. દેશની દુર્દશામાં આપણો પોતાનો પણ કેટલો ફાળો છે એ સુદ્ધાં લોકોને ગમે ન ગમે છતાં બતાવી આપવો જોઇએ. આ કામ બહુ જ વિવેકપૂર્વક અને નરમાશથી કરવું જોઇએ, નહિ તો સ્વરાજનું કામ એક કોરે રહેશે અને સમાજમાં વિખવાદ મચશે. નિર્વૈર થયા વગર, રાગદ્વેષને કાબુમાં રાખ્યા

વગર એ કામ હાથમાં લેવું જોખમભરેલું છે. સરકારના દોષો પણ આપણે નિર્વૈર થઈશું ત્યારે જ ખરેખરી યોગ્ય અને સચોટ ભાષામાં બતાવી શકીશું. આપણી ભાષામાં જુસ્સો ભલે હોય, પણ ગુસ્સો ન હોવો જોઈએ.

સ૦—આ ભાષા અને ભાષણો વિષે થયું. પણ કામ કરવામાં શું ન કરવું જોઈએ?

જ૦—તમે જુવાન છો, છતાં ભણેલા તો છો જ. એટલે ઘણી વસ્તુઓ જે ન કરવી ઘટે તે વિષે તમે જાણો જ છો. પણ એક વસ્તુ ખાસ કહેવા જેવી છે. દેશમાં અન્યાય અને જુલમ એટલો બધો છે અને એટલા બધા પ્રકારનો છે કે તમે જ્યાં જશો ત્યાં લોકો તમારી પાસે પોતાની સ્થાનિક કે વ્યક્તિગત ફરિયાદો આણશે અને તમારી સલાહ કે મદદ માગશે. એવે વખતે તમારો પુણ્યપ્રકોપ જાગૃત થશે અને તમે જાતે જ ન્યાય આપવા બેસી જશો, અથવા અહિંસાનું સ્વરૂપ તેમજ જાહેર જીવનનાં તત્ત્વો અને મર્યાદાઓ ભૂલી જઈ

ખોટી સલાહ આપશો એવી બીક અવાસ્તવિક નથી. તમારી શક્તિ, તમારી બુદ્ધિ અને તમારા અધિકારનો તમારો આંક બરાબર ન હોય એ બનવાજોગ છે. કેટલીકવાર દયાભાવથી તમે મદદ કરવા જાઓ અને સ્થાનિક કજીઆ તથા પ્રપંચમાં ગોટવાઇ જાઓ અગર તો ન્યાતજાતના ઝગડાઓમાં ફસાઓ એમ પણ બને. તેમાં જ મૂંઝાઇ અગર તેથી ચીડાઇ જઇને તમારી સ્વરાજ્ય ઉપરની નિષ્ઠા ઓછી થાય તો તમારું કેટલું નુકસાન થાય એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે.

સ૦—ત્યારે આવા પ્રસંગોમાં અમારે શું કરવું ? એવા પ્રસંગો તો ગામડાંમાં આવવાના જ.

જ૦—તમારે આવી ભાંજગડો ત્યાં ત્યાંના સ્થાનિક આગેવાનો પાસે મોકલી દેવી. અને તેઓ તમે ઇચ્છો તેટલું ઉતાવળીઉં પગલું ન ભરે તો તમારે અધીરા ન થવું; અથવા તરત જ અશ્રદ્ધાના શિકાર બનીને આગેવાનો કશું નથી કરતા, તેઓ

નાલાયક છે, અથવા આપમતલબી, પક્ષપાતી કે લાયકી વગરના છે એવા નિર્ણય ઉપર ન આવવું. આગેવાનો ગમે તેવા હોય, પણ તમે તે ઘડીએ આગેવાન નથી એટલું ધ્યાનમાં રાખો એટલે બસ. તમને ઘટતું તમે કરી છૂટયા એટલો સન્તોષ તમારા મનને માટે પૂરતો થવો જોઇએ. આ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું એ એક જાતની સૂક્ષ્મ અરાજકતા (અંધાધુંધી) છે.

સ૦—હવે હું સમજી શક્યો છું. આ બધું અત્યાર લગી અમારા ધ્યાનમાં એટલું નહોતું. હવે એટલું તો અમે સમજી ગયા છીએ કે ગમે તે સ્થિતિમાં પણ સિપાઇની પેઠે બતાવેલું તેટલું જ કામ પોતાની બુદ્ધિ-શકિત વાપરીને કરવાનું; પણ બીજે પોતાની બુદ્ધિ ચલાવવાની નહિ. હવે ગામડાંઓમાં જઇને અમારે કરવું શું શું જોઇએ તે કહેશો?

જ૦—હા. પણ આજ તો હવે સુતર કાંતવાનો વખત થયો. હવે તો આવતી કાલે આ જ વખતે આ જ સવાલ આપણે આગળ ચર્ચીશું.

૨

સ૦—ગામડાંમાં જઇને શું કરવું જોઇયે તે આજે કહેશોને ?

જ૦—ગામડાંઓની સ્થિતિ જાણ્યા વગર તે નક્કી થાય ખરું ? અને નક્કી કરીયે તોપણ તે અમલમાં મુકી શકીયે ખરું ? ગામડાંઓની સ્થિતિ તમે ધારો છો એવી કાવ્યમય નથી હોતી. લગભગ સો વરસ થયાં સારા સારા લોકો ગામડાંમાંથી શહેરોમાં જઇને વસી રહ્યા છે અને ગામડાંઓનું અનાજ અને બીજી પેદાશ શહેરોમાં જઇને વેચાય છે. તેના પૈસા પણ ભાગ્યે જ પૂરેપૂરા ગામડાંઓમાં જાય છે. આને લીધે ગામડાંઓમાં બુદ્ધિ અને સંપત્તિનો સ્રાવ અત્યાર લગી

ચાલ્યો છે તેથી ગામડાં ભાંગતાં જાય છે, અને લોકોના સ્વભાવ ઉપર પણ તેની ખૂરી અસર થઈ છે.

સ૦—એટલે શું? હું સમજ્યો નહિ. તમે શાની વાત કરો છો?

જ૦—એમ છે કે જૂના વખતમાં લગભગ બધા જમીનદારો ગામડાંમાં જ રહેતા. હાલમાં ગામડાંઓની જમીનોના માલિકો મોટે ભાગે શહેરોમાં રહે છે. તેમના દીકરાઓ શહેરોમાં જ ભણે છે. તેમને જોઈતી વસ્તુઓ શહેરમાં જ ખરીદે છે. તે ચીજો મોટે ભાગે પરદેશી હોય છે. ગામડાંઓનો પૈસો જે ગામડાંઓમાં જ ખરચાવો જોઈએ અને અગાઉ ખરચાતો તે હવે શહેરોમાં ખરચાય છે; અને તે પણ શહેરોની દરમિયાનગીરીથી ખરી રીતે તો પરદેશ જ ઘસડાય છે. એ જ જો ગામડાંઓમાં ખરચાય તો ત્યાં કેટલાયે હુન્નરઉદ્યોગો ચાલે. આમ થવાથી ગામડાંમાંથી હુશિયાર હુશિયાર લોકો ગામડાં છોડીને શહેરો તરફ વળાય છે. આરંભમાં તો

પોતાના ગામના જમીનદારોનાં ઘરોમાં નોકર તરીકે અને પછી મીલોમાં.

સ૦—હા; મીલોની ગામડાંઓ પર શી અસર થાય છે તે કહો.

જ૦—તે પણ કહીશ, પણ પહેલાં આ વાત મને પૂરી કરી લેવા દો.

ગામડાંમાંથી જમીનદારો, હુશિયાર લોકો અને ગામડાંનું ધન દર વરસે આમ શહેરો તરફ ઘસડાઇ જતું હોવાથી ગામડાંઓને આજે પાંડુરોગ કે ક્ષયરોગ લાગ્યો છે, અને તેથી માંદો માણસ જેમ ચીડીઓ અને નાના મનનો બની જાય છે તેમ ગામડાંના લોકો પણ અનુદાર અને હલકાં મનના બનતા જાય છે.

बुभुक्षितः किं न करोति पापं
क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति ।

સ૦—તમે તો દારિદ્યનાં વખાણ કરો છો. ગરીબાઇમાં તો તમને સ્વર્ગ દેખાય છે. તે આ જ સ્વર્ગ કે?

જ૦—જાણીજોઇને સ્વેચ્છાથી સ્વીકારેલી ગરીબાઈ સ્વર્ગસમી છે, મોક્ષની સીડી છે, એ વાત તદ્દન સાચી છે. પણ આ તો આવી પડેલી અને અમર્યાદ દરિદ્રતા છે. એ તો નરક સમાન છે. દુકાળમાં ભૂખ્યા રહેવાથી એકાદશી કર્યાનું કે અપવાસ રાખ્યાનું પુણ્ય થોડું જ મળી શકે તેમ હતું?

હવે તમારો મીલોનો પ્રશ્ન. એ બહુ મોટો છે અને કોક દિવસ તે વિસ્તારથી ચર્ચીશ. આજે એટલું જ કહી દઉં છું કે ગામડાંના લોકો મીલમજૂરો થવાથી શહેરનું થોડુંક ધન તેઓ ગામડાંઓમાં લઇ જઈ શકે છે ખરા, પણ મીલમજૂરો મોટે ભાગે ગામડાંઓમાં પાછા જતા જ નથી. મીલમાલિકો હમેશાં ઇચ્છે છે કે તેમના મજૂરો 'મુલક' ન જતાં હમેશાં મીલોની નજીકમાં જ રહે. મુંબઈના ઘાટી મજૂરો વરસમાં એક વાર કોંકણ જાય છે એની પણ ત્યાંના મીલમાલિકો ફરિયાદ કરે છે. પણ મજૂરો ગામડાંઓમાં જેટલું ધન લઈ જાય છે તેના

કરતાં શહેરની કુટેવો વધારે લઇ જાય છે. દી. બ. અંબાલાલે 'શાન્તિદાસ' કરીને એક ટુંકી વાર્તા લખી છે તે તમે વાંચી છે? ન વાંચી હોય તો વાંચી જવાની હું તમને ભલામણ કરૂં છું.

સ૦—આ બધું તો સમજાયું. પણ ગામડાંના લોકોના સ્વભાવમાં જે આ ફેરફાર થયો છે તેને લીધે અમે જે સ્વરાજ્યનું કામ ગામડાંઓમાં કરવા માગીયે છીયે તેના ઉપર કેવા પ્રકારની અસર થવા સંભવ છે તે કહો.

જ૦—નિર્ધનતાને લીધે અને કાયદા વગેરેનું જ્ઞાન ન હોવાને લીધે ગામડાંનો માણસ હમેશાં ભયભીત દશામાં રહે છે, અને તેથી બીકને લીધે જે માણસના હાથમાં કંઇ પણ સત્તા હોય એવા માણસને વશ રહે છે. પોતાનો હિતકર્તા કોણ છે એ જ જોવા કરતાં પોતાનું નુકસાન કરી શકે એવો કોણ છે એ જોઇને તેને જ તે શરણ જાય છે. સરકારનું વલણ ગામડાંઓના

ખેડૂતવર્ગને ત્યાંના શાહુકાર કે વાણીઆના હાથમાંથી બચાવી પોતાના જ પંજામાં લેવા તરફ છે, અને તેથી સરકારે એક પછી એક એવા કાયદાઓ ઘડયા છે કે તેથી ગામડાના વાણીઆને લોકો જોડે સીધો વહેવાર કે લેવડદેવડ ચલાવવી જ મુશ્કેલ થઇ પડે છે. છતાં આમ કંઇ વાણીઓ ગામડાંઓમાંથી ખસે તેમ નથી; કેમકે તેમા વગર ગામડાંનું ચાલે જ નહિ. સરકારી અધિકારીઓ બતાવે છે તેવો તે કાંઇ સેતાન કે 'શાયલૉક' નથી હોતો; અને તેવો તે બની ગયો હોય તોપણ તે હાલના જમાનાને જ પ્રતાપે. આજે વાણીઓ સરકારી અધિકારીને ખુશ રાખે છે અને લોકો પાસેથી જાતજાતના દસ્તાવેજ કરાવી લઇ પોતાનો ધંધો પાકે પાયે કરે છે. આથી ગામડાંઓમાં તમે જશો તેની સાથે જ ત્યાંના લોકો તમારૂં વ્યાખ્યાન સાંભળ્યા પછી તમારામાં ભલાઇ કે દેશદાઝ કેટલી છે એ તરફ ધ્યાન નહિ આપે, પણ તમારી પાસે સત્તા અથવા લાગવગ કેટલી છે એ

જ જાણુવાને ઇન્તેજાર રહેશે. સરકારી અધિકારીઓ સાથે અગર કોર્ટોમાં પોતાની લાગવગ ચલાવવાનો જ જેમનો ધંધો છે તેવા લોકોની આંખમાં તો તમે તેમના રસ્તામાં ઉભી થયેલી એક નવી બલા થઇ પડશો. તેમના પ્રપંચમાં, કુસ્તીમાં ઉતરવા જેવો પણ મોહ જો તમને થયો તો ચાહે તેટલી સદિચ્છા અને સેવાભાવ તમારામાં હશે તોપણ તમારા હાથથી ગામડાંનું કશું કલ્યાણ થઇ શકવાનું નથી. આવા પ્રપંચી, વિઘ્નસંતોષી લોકો તમારી સામે જ ધાંધલ મચાવશે અને તમે હમેશાં તમારો પોતાનો બચાવ કરતાં કરતાં જ ત્રાસી જશો. માટે તમારે કોઇ પણ જાતની સત્તા સાથે સહકાર ન કરવાનું ધોરણ મક્કમપણે પકડી રાખવું.

સ૦—ત્યારે અમારે તેમની સેવા અને મદદ કેવી રીતે કરવી?

જ૦—તમારાથી જાતે જેટલી મદદ થઇ શકે તેટલાથી જ તમારે સન્તોષ

માનવો જોઇયે. સરકારી અધિકારી પાસે ન્યાયની ખાતર પણ તમારે લાગવગ ન ચલાવવી, અને હાલની સ્થિતિમાં સરકારી અધિકારીના સામાન્ય અન્યાયો સામે તરત જ લોકોને ઉસ્કેરવા પણ નહિ.

સ૦—ત્યારે અમે તેમને માત્ર દેશની સ્થિતિ જ સમજાવી દેવાનું રાખીયે તો ?

જ૦—તે સહેલાઇથી તેમને ગળે ઉતરે એમ નથી લાગતું. જેમ મીલમજૂરોના ઉપયોગ કરવાની દાનતે હાલ અનેક પક્ષના લોકો તેમની વચ્ચે રહીને કામ કરવા ઇન્તેજાર જોવામાં આવે છે તે જ રીતે ગામડાંઓમાં પણ થવાનું. દરેક પક્ષ બીજા પક્ષોની નિન્દા કરીને ગામડાંના ગરીબ વર્ગોને પોતાના જ તરફ ખેંચવા માગશે. આમ ગરીબ વર્ગોના બુદ્ધિભેદ થાય છે અને શહેરના ઝગડાઓ નાહક ગામડાંઓમાં પહોંચી રાષ્ટ્રીય શક્તિ વૃથા વેડફાવાનો ભય રહે છે.

સ૦—ત્યારે આની સામે શું કરવું જોઇયે ?

જ૦—તમારે મહાસભાની રચના, મહાસભાનું બંધારણ, મહાસભા શું કરી શકે છે, શું કરવા માગે છે—એ બધું લોકોને સમજાવવું અને સાથે સાથે તેમની કેળવણી અને ગામના આરોગ્ય તરફ ધ્યાન પરોવવું. તમે તેમની સામાજિક સેવા કરો એટલે તેઓ તમને રાજદ્વારી મદદ કરશે. પ્રજાની સામાજિક સેવા કરીને તેનો સન્તોષ અને વિશ્વાસ મેળવો, તેમના કોળીઆમાં બરકત પૂરો, તેમના ઘરના કે પડોશી સાથેના વિખવાદ ઓછા કરવાનો પ્રયત્ન કરો, તેમનાં માંદાંઓની માવજત કરો અને આટલું બધુંયે કરતાં છતાં પદ્મપત્રની પેઠે અલિપ્ત રહો. રોજ રાત્રે તેમને કથાકીર્તનમાંથી થોડું થોડું સંભળાવતા રહો. રાત્રે જ્યારે ગામના મોટેરાઓ ભેળા થાય ત્યારે બીજે શું શું ચાલે છે, બીજા પ્રાન્તોમાં કે દેશોમાં ખેડૂતો કેવી રીતે આબાદ થાય છે એની વાતો તેમને કહી બતાવો. ધર્મની ચર્ચા કરો તેમાં પણ આત્માઅનાત્માના અરણ્યમાં પેસવાથી નહિ ચાલે. માણસનું

કર્તવ્ય કઈ રીતે ધર્માનુરૂપ હોઇ શકે તે સમજાવવું જોઇએ. ખેડૂતોને તેમનો માલ કોને વેચવાથી, કેવી રીતે વેચવાથી અને ક્યારે વેચવાથી તેમને વધારેમાં વધારે લાભ થાય અને દેશનું નુકસાન ન થાય એ સમજાવી દેવું જોઇએ. આમાં મેં જરા વાર પહેલાં વર્ણવેલી મુશ્કેલીઓ નહિ આવે એમ નથી, પણ તે એકાએક નહિ આવે.

સ૦—આ કામ તો એક ઠેકાણે સ્થિર રહીને જ થઇ શકે તેવું લાગે છે. અમે તો ગામડે ગામડે ફરવાના. એ સ્થિતિમાં આ બધું કેમ બને ?

જ૦—ગામડે ગામડે ફરવાનું હું પસંદ નથી કરતો. ગુજરાતમાં આટલાં ગામડાંઓ છે અને કામ કરનારા આટલા છે એવી ગણતરી કરીને 'માણસ દીઠ આટલાં ગામડાં' એવો હિસાબ કામનો નથી. કામ કરનારા ઓછા હોય તો મર્યાદિત પ્રદેશમાં જ કામ ઉપાડવું. ચાર એકર જમીન છે અને વાવવાને માટે ત્રણ શેર બી છે માટે દરેક બીજ આટઆટલે છેટે

વાવીએ એવો હિસાબ ગામડીઓ પણ નથી કરતો. કામ સંગીન પાયા ઉપર શરૂ કરીશું તો થોડા જ દિવસમાં આખા પ્રાન્તને પહોંચી વળે એટલી સેવકોની સંખ્યા ઉભી થશે. ત્યાં સુધી પોતે ઉઠાવેલા મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં જ કામ બજાવી સન્તોષ માનવો જોઇયે.

મતલબ કે તમારે કોઈ એક ગામડામાં જઇને રહેવું, અને આસપાસ બે ત્રણ માઇલમાં જેટલી વસ્તી આવી જાય તેટલાની જ સેવા કરીને સન્તોષ માનવો. આમ તમારી તપશ્ચર્યા જ્યારે વધશે ત્યારે મોટું ક્ષેત્ર એની મેળે તમારા હાથમાં આવશે અને મોટા પાયા ઉપર સંગીન કામ કરવાની શક્તિ તમારામાં આવશે.

૩

સ૦—તમે ગામડાંમાં કામ કરવાની મુશ્કેલીઓ જેમ જેમ બતાવતા જાઓ છો તેમ તેમ તે કામ વિષે વધારે ને વધારે રસ જ ઉપજે છે. સાચે જ, રાષ્ટ્રીય કેળવણી આ ગામડાંઓમાં કામ કરવાથી જ મળશે ખરૂં કે નહિ?

જ૦—શહેરોમાં લોકો જેટલા એક-બીજાથી વિખુટા પડેલા હોય છે તેટલા ગામડાંઓમાં નથી હોતા. શહેરો કરતાં ગામડાંઓનું જીવન વધારે સંયુક્ત અને વધારે સામાજિક હોય છે, અને તેથી જ ત્યાં સામાજિક પ્રશ્નોનું અધ્યયન સારૂં થઇ શકે છે.

સ૦—પણ શહેરો કરતાં ગામડાંઓમાં કુસંપ તો વધારે હોય છે, વાડવાડો ખૂબ ચાલે છે; ત્યાંનું જીવન વધારે સંયુક્ત—વધારે સામાજિક કેમ કહેવાય ?

જ૦—પ્રમાણમાં શહેરોમાં શાન્તિ હોય છે ખરી, પણ તે સામાજિક શાન્તિ ન કહેવાય. એકતા અને સંપનો ઉચ્ચ આદર્શ છોડી નીચે ઉતરી આવીને મેળવેલી તે શાન્તિ હોય છે. પતિપત્નીી એકબીજા જોડે ન બનતાં છૂટાછેડા કરીને શાન્તિ મેળવે તેવી એ શાન્તિ છે. ન્યાતોમાં તડાં પડે છે એટલા માટે આખું ન્યાતબંધારણ જ તોડી નાખવાથી જે શાન્તિ મળે તે જાતની એ શાન્તિ છે. ભાઇભાઇ વચ્ચે બનતું ન હોય એટલા માટે એક કુટુમ્બનાં બે કુટુમ્બ કરીને મેળવેલી શાન્તિ જેવી તે શાન્તિ હોય છે. ઉચ્ચ આદર્શ છોડી નીચે ઉતરવાથી સ્હેજ શાન્તિ અથવા રાહત થોડા દિવસ માટે મળે છે એની હું ના નહિ પાડું. લડાઇમાં પાંચપચીસ માઇલ

પાછા હઠવાથી પણ એક જાતની રાહત મળે છે, પણ તે શું ઇચ્છવાજોગ છે ?

સ૦—આ બહુ જ મહત્ત્વનો સવાલ લાગે છે; છતાં આનો સ્વરાજ્ય સાથે શો સંબન્ધ એવી શંકા થઇ આવે છે.

જ૦—સંબન્ધ નથી જોઇ શકતા ? ગામડાંમાં જઇને ત્યાંના ઝગડાઓ જોઇ તમે લોકોને શી સલાહ આપશો એનો વિચાર કરો. જ્યાં દરેક વ્યક્તિ અલગ અલગ રહે છે અને જ્યાં બધી વ્યવસ્થા પરાયા લોકોના હાથમાં રહે છે અથવા કેટલાક પ્રતિનિધિઓના હાથમાં રહે છે એવા શહેરના વાતાવરણમાં ઉછરેલા તમે ગામડાંઓમાં પણ એ જ વાતાવરણ દાખલ કરવાની ભૂલ કરશો એ બીક પણ શું વ્યાજબી નથી ? ગામડાંના લોકોને વધારે સ્વાવલંબી, વધારે સ્વતંત્ર અને વધારે સ્વરાજ્યભોગી કરવાને બદલે તમે શાન્તિને નામે જે સારું કે નઠારું સ્વરાજ્ય અથવા જાહેર જીવન છે તે તોડી નાખશો. પાશ્ચાત્ય

કની પ્રતિનિધિપદ્ધતિ તમને અત્યન્ત સ્વાભાવિક લાગે છે, અને તે જ તમે ગામડાંઓમાં દાખલ કરવાના. તમારૂં મહાસભાનું બંધારણ પણ એ જ જાતનું છે. પણ આ પદ્ધતિની પાછળ પ્રતિનિધિનું વચન એ આપણું પોતાનું વચન અને પ્રતિનિધિનો નિર્ણય એ આપણો નિર્ણય એમ માનવાની જે વૃત્તિ રહેલી છે તે જો લોકોમાં ન હોય તો પ્રતિનિધિપદ્ધતિથી ગામડાંઓને ઝાઝો લાભ થાય એમ મને તો નથી લાગતું.

સ૦—ત્યારે મહાસભાએ આનો નિર્ણય કેમ નથી કર્યો ? અમારે તો મહાસભાને વફાદાર રહીને જ કામ કરવાનું રહ્યું.

જ૦—તમારી વાત સાચી છે. મહાસભાને અત્યાર સુધી સરકાર પાસેથી માગીને સ્વરાજ્ય લેવાનું હતું, એટલે સરકાર સમજે એવું જ સ્વરાજ્ય મહાસભાએ કલ્પેલું. તેમાં વળી મહાસભામાં જનાર આપણા પ્રતિનિધિઓ બધા અંગ્રેજી ભણેલા !

દેશની સ્થિતિ કરતાં અંગ્રેજી ચોપડીઓ-માંના વિચારો સાથે તેમનો પરિચય વધારે; તેથી તેમને બીજું સૂઝે જ શાનું ? છતાં તમે કહો છો તેમ તમારે મહાસભાનું બંધારણ સ્વીકારીને જ કામ કરવું જોઇએ. એમાં હાલ તુરતમાં કંઇ નુકસાન છે એમ હું નથી કહેતો. મારે તો ગામડાંઓમાં જે સમાજબંધનો છે તે તમારે હાથે જાણ્યે-અજાણ્યે પણ ન તૂટી પડે એટલા પૂરતી જ ચેતવણી આપવાની હતી.

સ૦—શું બ્રિટિશ કૉન્સ્ટીટ્યૂશનની માફક આપણે ત્યાં આપણું જૂનું કૉન્સ્ટીટ્યૂશન હતું ? આપણા ઇતિહાસમાં તો કૉન્સ્ટી-ટ્યૂશનનું નામ સરખું નથી. પછી વેદમાંથી અથવા તમારા કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમાંથી કંઇક કાઢો તો ભલે.

જ૦—કૉન્સ્ટીટ્યૂશનનો અર્થ શો છે તેનો પહેલાં વિચાર કરો. કૉન્સ્ટીટ્યૂશન એટલે સ્વભાવ અથવા પ્રકૃતિ. ગમે તે ડૉક્ટરને કૉન્સ્ટીટ્યૂશન શબ્દનો અર્થ પૂછો.

કેટલાક લોકો કહે છે કે રાત્રે ઉજાગરો કરવો એ મારા કૉન્સ્ટીટ્યૂશનને અનુકૂળ નથી આવતું. એ જ પ્રમાણે દરેક સમાજનો પણ સ્વભાવ હોય છે, સમાજની પ્રકૃતિ હોય છે: અને તે સ્થાયી હોય છે. જ્યારે કાયદાઓ હોતા નથી, જ્યારે રાજ્યતંત્ર ભાંગી પડે છે, ત્યારે પણ કૉન્સ્ટીટ્યૂશન હોય છે, કેમકે તે સમાજની પ્રકૃતિ છે. એ સામાજિક પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ જુલમગાર રાજા પણ વર્તી ન શકે. લોકસભાને ભલે ગમે તેવા કાયદાઓ ઘડવાનો હક હોય, છતાં સમાજની આ પ્રકૃતિને અથવા કૉન્સ્ટીટ્યૂશનને વશ રહીને જ તેને કાયદાઓ ઘડવા પડે છે. એ કૉન્સ્ટીટ્યૂશનની વિરુદ્ધ જનારા કાયદાઓ તૂટી જાય છે. કૉન્સ્ટીટ્યૂશન કોઇ કોઇને આપતું નથી; એક પ્રજા બીજી પ્રજાનું કૉન્સ્ટીટ્યૂશન ઘડતી નથી. કૉન્સ્ટીટ્યૂશન ઘડી કાઢવાનું કરવાનું હોતું જ નથી. સફળતા મેળવવા ઇચ્છનાર માત્ર તેથી વાકેફ જોઇયે. તમે જે રીતે ઘોડા સાથે વર્તો છો તે રીતે ગધેડા સાથે

નથી વર્તતા, જે રીતે બિલાડી સાથે વર્તો છો તે રીતે કુતરા સાથે નથી વર્તતા; કારણકે દરેકનું કૉન્સ્ટીટ્યૂશન–દરેકની પ્રકૃતિ ભિન્ન છે. કુતરૂં લૂણનિષ્ઠ છે, જ્યારે બિલાડી આત્મનિષ્ઠ જાનવર છે.

સ૦—ત્યારે હિન્દુસ્તાનનું પણ એવું જ કંઇ ને કંઇ કૉન્સ્ટીટ્યૂશન હોવું જોઇએ; હિન્દુસ્તાનની પણ પ્રકૃતિ હોવી જોઇયે. તે કેમ નથી જડતી ?

જ૦—માંદો માણસ ઊંટવૈદના હાથમાં સપડાય તો તે પેલા માંદાના કૉન્સ્ટીટ્યૂશન તરફ શાનો જૂએ ? બિચારો માંદો માણસ જ ઉલટો બ્હીબ્હીને પેલા ઊંટવૈદનું કૉન્સ્ટી-ટ્યૂશન (પ્રકૃતિ) જોઇજોઇને વર્તે છે! સાસુ વહુના કૉન્સ્ટીટ્યૂશનનો વિચાર કર્યા વગર જ ઘરનું અધિરાજ્ય ચલાવે છે તેથી શું વહુનું સ્વતન્ત્ર કૉન્સ્ટીટ્યૂશન નથી હોતું ? એક રીતે જૂઓ તો અંગ્રેજ લોકોએ હિન્દુસ્તાનનું કૉન્સ્ટીટ્યૂશન જાણીને જ અને તેને માન આપીને જ અત્યાર સુધી આટલું રાજ્ય જમાવ્યું છે. ધર્મને નામે અથવા

ક્ષુદ્ર ધાર્મિક મતભેદને લીધે એકબીજાને જીવતા બાળી મુકનારી આ ગોરી પ્રજા સીધી રીતે ધાર્મિક બાબતોમાં આપણે ત્યાં વચ્ચે પડતી નથી એનું કારણ કંઇ તેમની ઉદારતા નથી, પણ આપણું કૉન્સ્ટીટ્યૂશન છે. મુસલમાન લોકોએ આ કૉન્સ્ટીટ્યૂશન જાણ્યું ત્યારે જ દેશમાં શાન્તિ સ્થાપિત થઇ. જેમ કોઇ પણ પ્રાણી પોતાની પ્રકૃતિ-ને છોડી શકતું નથી, તેમ કોઇ પણ સમાજ પોતાનો સ્વભાવ—પોતાનું કૉન્સ્ટી-ટ્યૂશન છોડી ન શકે. તેને બદલવાનો પ્રયત્ન કરશો તો સમાજ વિકૃત થશે.

સ૦—ત્યારે અમારે તો હિન્દુસ્તાનની આ પ્રકૃતિ શોધવાની રહી. શું ગામડાંમાં જઇને આ સંશોધનકાર્ય કરીશું ? હે ભગવાન ! ગામડાંના લોકોને રાજ્યપ્રકરણ ભણાવવા અમે નીકળ્યા ત્યાં તમે હિન્દુસ્તાનની પ્રકૃતિનું સંશોધન લાવીને અમારે માથે લાદ્યું.

જ૦—પ્રકૃતિનું સંશોધન કરવાનું તે કોણ કહે છે ? હું તો એટલું જ કહી રહ્યો

છું કે मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति । માંદો માણસ પથારીમાંથી ઉઠયો એટલે તેની પ્રકૃતિ એની મેળે જ કામ કરવા મંડે છે. હું તો તમને એટલું જ કહી રહ્યો છું કે એની વચ્ચે પડશો મા; એને વિકૃત કરશો મા. સંસારસુધારક બનીને અથવા પાશ્ચાત્ય રાજકીય કલ્પનાના દાસ બનીને સામાજિક આદર્શો પર અત્યાચાર કરતા ના.

સ૦—ગામડાંમાં જઇને શું ન કરવું જોઇએ એનો હવે કંઇક ખ્યાલ આવે છે ખરો. હવે તમારી સૂચનાઓ હું કંઇક સમજીશ એમ લાગે છે. હવે જે કાંઇ કરીશ તે સામાજિક પ્રકૃતિને પ્રથમ સમજી લઇને જ કરીશ.

જ૦—મેં કાલે તમને કહ્યું જ હતું કે ગામડાંઓમાં જઇ તમારે લોકોનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવો અને એમની શુદ્ધ સેવા કરવી. તમે શરૂઆતમાં આરોગ્ય અને સ્વચ્છતાનું કામ હાથમાં લઇ શકો. આપણા લોકો ઘરનું પાણી અને પાણીનાં

વાસણો ખૂબ સ્વચ્છ રાખે છે. તેની પાછળ કોઈક સંસારસુધારક અથવા ધાર્મિક પુરુષની મહાન તપશ્ચર્યા જરૂર રહેલી છે. હવે તો લોકોની તે પ્રકૃતિ બની ગઈ છે. ન્હાવાની બાબતમાં પણ ઘણાખરા લોકો બહુ જ સ્વચ્છ રહે છે. પણ કપડાંની બાબતમાં તેમ બનતું જ નથી. આપણા લોકો મૂળથી જ ઓછાં કપડાં વાપરનારા. જ્યાં કપડાંની જ દરકાર નહિ ત્યાં કપડાંની સ્વચ્છતા પર કોણ ધ્યાન આપે? કપડાંનો શોખ હમણાં હમણાં જ વધી પડ્યો છે. તે વિષે સમાજમાં તમે એકદમ હીલચાલ ન કરી શકો. પણ ગામડાંની શાળાઓમાં બનતાં સુધી કપડાં ઓછાં વાપરવાં અને વપરાતાં કપડાં સ્વચ્છ રાખવાં એ વિષેનો આગ્રહ તમે જરૂર દાખલ કરી શકો. ઝાઝાં કપડાંમાં ઝાઝી સભ્યતા છે એ કલ્પના કાઢી નાખવી જોઈએ. બીજી સ્વચ્છતા ઘરનાં ગોદડાં બિછાનાંઓની. શહેરોમાં તમે ગાદી ગાદલાંની ખોળો ધોબીને આપો. ગામડાંના લોકોને તમે તે સલાહ આપો તો તમારું કોઈ માને

નહિ. તેમને બધાં ગોદડાં તડકામાં મૂકવાનું શીખવશો તો આરોગ્યની દૃષ્ટિએ ઘણું કામ થશે. ઉનાળામાં દરેક ઓરડી ઉપરનાં થોડાં થોડાં નળિયાં ખુલ્લાં રાખવાની ભલામણ કરશો તો તે પણ તેઓ સમજી શકશે. પાણીની સ્વચ્છતા વિષે મેં ઉપર વાત કરી, પણ ગામડાંઓમાં સાર્વજનિક કૂવાઓ અને કૂવાની આસપાસની જગા બહુ જ કીચડ-મચ્છરવાળી હોય છે. લોકો ગમે તેવાં વાસણો કૂવામાં ઉતારે છે, કૂવાની આસ-પાસ એઠાં માંજે છે, ઢોરો પણ ત્યાં જ આવીને પાણી પીએ છે અને આસપાસ બધે કાદવની ગંદકી હોય છે. કેટલેક ઠેકાણે પાણી વાસ પણ મારે છે.

સ૦—ઘરની સ્વચ્છતા વિષે લોકોને ઉપદેશ કરી શકીશું, પણ કૂવા સાફ કરવાનું કામ બધાનું—એટલે કોઇનું જ નહિ એવો ઘાટ થઇ પડે છે.

જ૦—ત્યાં જ તો તમારી જરૂર છે. ગામડાંઓમાં સાર્વજનિક કામો થતાં જ નથી. કોઇ કરવા જાય તો બીજા તેને

મદદ નથી કરતા. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે ગામડાંમાં જો કોઇ માણસ આગેવાન થઇને કૂવો ખોદાવે તો બીજા કહે છે કે એ પુણ્ય કમાવા માગે છે, ભલે એ પોતાના પૈસાથી જ તે કામ કરે; આપણે આપણા પૈસાથી શા માટે એને પુણ્ય મેળવવા દઇયે? આમ હાલના વખતમાં તો ક્યાંય સાર્વજનિક કામો થતાં જ નથી, અને થાય છે તો સરકાર મારફતે. એટલે કે પૈસા કોઇ ઉદાર માણસના અને વ્યવસ્થા સરકારની.

સ૦—પણ એ કેવી રીતે અટકાવીયે

જ૦—પ્રસંગ જેટલી હિમ્મત તમારે બતાવ્યે જ છૂટકો. તમારે લોકોને એકવાર કૂવાની સ્વચ્છતા વિષે કહી દેવું. તેઓ સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરે એ દેખીતું જ છે. બીજે દિવસે સવારે ઊઠીને તમારે કૂવાની આસપાસ સાફ કરવા મંડી પડવું. 'હું એકલો શું કરીશ' એવો વિચાર સરખો મનમાં ન આવવા દેવો. તમે સારું કરેલી

જગ્યાએ બીજા આવીને ગંદકી કરે તોપણ તમારે ચીડાવું નહિ. આ તપશ્ચર્યાના દિવસોમાં પોતાના કાર્યની લોકોમાં બિલકુલ હોહા ન કરવી. ધીમે ધીમે લોકો સમજતા થશે. આપણા સામાજિક દોષો પાણીથી કે શબ્દથી ધોવાય એવા નથી. આપણા પરસેવાથી જ આપણે તે ધોવા પડશે અને આજે તેમ નહિ કરીએ તો કાલે આપણા લોહીથી ધોવા પડશે. તમે તમારી મૂક સેવા કર્યે જશો તો લોકો આપો-આપ સમજતા થઇ જશે, યુવકવર્ગ તમારી મદદે દોડી આવશે અને મુરબ્બીઓ બેઠા બેઠા તમારી કદર કરશે. બનતાં સુધી પૈસા સાથે કામ ન રાખવું. મહેનતથી જ જેટલું કામ થઈ શકે તેટલું કરવું. સાર્વજનિક કામને માટે કોઈ પોતાની મેળે પૈસા આપવા આવે તો જ તે લેવા; માગવા જવું નહિ અને પૂર્ણ નમ્રતા રાખવી એટલે તમારા કામમાં તમને જરૂર ફતેહ મળશે. આ કામમાં કંઇક ફતેહ મળ્યા પછી તમારે રસ્તાની આસ-

પાસ જે ગંદકી હોય તે દૂર કરવાનું કામ હાથમાં લેવું. ગામડાંઓમાં પેશાબ ક્યાં કરવો અને સવારે શૌચને માટે ક્યાં જવું એ વિષે બિલકુલ વિધિનિષેધ નથી હોતો, અને ઇશ્વરે જે ગામડાને સ્વર્ગના હરિફ તરીકે સરજેલું છે તેને લોકો નરક બનાવી દે છે. છતાં એ ગંદકીનો સવાલ શહેરમાં જેટલો અઘરો છે તેટલો ગામડાંમાં નથી હોતો. પુરાણોમાં શીતળાદેવીનું આયુધ સાવરણી છે એમ લખેલું છે. ગ્રામદેવતાનું આયુધ પાવડો કહ્યો છે. સવારે ઉઠીને માણુસ શૌચ જાય તેની પાસે લાકડાનો કે લોઢાનો એક પાવડો હોવો જ જોઇયે. માણુસ ખેતરમાં જાય, ત્યાં એ પાવડા વતી ખાડો ખોદે, તે વાપર્યા પછી તેના પર માટી ઢાંકી દે અને ભૂમિમાતાની ક્ષમા માગીને ઘેર પાછો આવે. આમ કરવાથી ખેતરને સારૂં ખાતર મળે અને આસપાસ ક્યાંયે ગંદકી ન થાય. દરેક ઘરના વાડામાં એવા જ ખાડા હોવા જોઇયે. આ કાર્યની શરૂઆત પણ નિશાળ મારફતે જ થઇ શકે.

સ૦—હવે અમે સમજ્યા. ગામડાંની નિશાળ એ કાંઇ કેવળ કક્કો ભણાવવાની નિશાળ નથી, પણ લોકોના જીવનમાં ક્રાન્તિ કરી મુકવાજોગ એક સહેલું પણ અસરકારક સાધન છે.

જ૦—સાચી વાત છે. ગામડાંની નિશાળ એ માત્ર કક્કો ભણાવવાની નિશાળ નથી, પણ પ્રજાને પોતાનો કક્કો ખરો કરતાં શીખવવાની નિશાળ છે, અને તે સામાજિક જીવનમાં ક્રાન્તિ કરીને જ ખરી ચલાવી શકાય.

સ૦—તમારી ગામડાની નિશાળ વિષેની કલ્પના જરા કહેશો ?

જ૦—તેની યોજના આપણે આવતી કાલે ચર્ચીશું.

સ૦—આજે ગામડાંમાં નિશાળો ખોલવાની શા માટે જરૂર છે અને તે મારફતે શું શું કાર્ય થઇ શકે, એની આજે ચર્ચા કરવાની છે. પણ તે કરીયે ત્યાર પહેલાં અમારા આ એક મિત્ર અમારી સાથે આવેલા છે તેમને કેટલીક શંકાઓ પૂછવી છે તેનું નિવારણ પહેલું કરશો?

જ૦—સુખેથી; પણ એક વાત કહી લઉં. તે એ કે શંકાનિવારણ થાય તો તે મુજબ કામે લાગી જવાની તમારા મિત્રની શ્રદ્ધા છે? નહિ તો ઘણીવાર શંકા એ એક જાતની ચળ કે ખજંવાળ

હોય છે. એક શંકાનું નિવારણ થયું કે બીજી ઉદ્ભવે છે. ન ઉદ્ભવે તો શોધી કાઢવાનું મન થાય છે. અને એમ શંકાની હાર ચાલુ રહે છે. અન્તે જ્યારે એક પણ શંકા નથી રહેતી ત્યારે પણ માણસ એમ નથી કહેતો કે 'नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा' 'स्थितोस्मि गतसंदेहः' 'सज्जोऽहं धर्मपालने'। તે એટલું જ કહે છે કે શંકા કાઢવાની મારી શક્તિ ખૂટી ગઇ તેથી હું અટકું છું; ફરી શંકા કાઢી શકું તેમ હોઇશ ત્યારે જોઇ લઇશ.

મિત્ર—ના. એવા કુતર્ક લઇને હું નથી આવ્યો. અસહકાર કરીને જ હું આવ્યો છું. મારી શંકા એટલી જ છે કે અમારે જો ગામડાંમાં જઇને કામ કરવું છે તો અમને આજે જ હિન્દી ભણવાનું શા સારૂ કહો છો? ગુજરાતનાં ગામડાંઓ આજ હિન્દી વગર ક્યાં સૂકાય છે?

જ૦—તમે આ હીલચાલનો મર્મ નથી સમજ્યા જણાતા. આ હીલચાલ જેમ

પ્રાયશ્ચિત્તની છે તેમ જ હૃદયપલટાની પણ છે. 'यो यच्छ्रद्धः स एव सः।' આજે સ્વરાજ્યની શ્રદ્ધા લોકોનાં હૃદયમાં ઠસાવવાની છે. હિન્દી એ તે દીક્ષા છે. અંગ્રેજીને તમે રાજભાષા કહો છો. સ્વરાજ્યવાદીઓની દૃષ્ટિએ હિન્દી એ રાજભાષા છે—રાજ્યભાષા છે. આ દૃષ્ટિએ જેને જેને હિન્દીનો સંસ્કાર થયો તે સ્વરાજ્યવાદીઓની નાતમાં આવ્યો ગણાય. આજે જેમ તમને થાય છે કે ગામડાંમાં બધાં નહિ તો એક બે છોકરાઓ પણ જો અંગ્રેજી જાણતા હોય તો કેવું સારું? તેમ રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું તન્ત્ર જ્યારે પૂરજોશમાં ચાલશે ત્યારે તે હિન્દીમાં જ ચાલવાનું અને દરેક ગામડાના માણસની તે રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય અને રાષ્ટ્રીય ઠરાવ જાણી લેવાની ઉત્કંઠા હોવાની જ, એટલે હિન્દી તેને માટે જરૂરી થવાની જ. આપણી લડત ખરી રંગે ચડશે ત્યારે મહાસભાના ઠરાવો અને આદેશોનું જુદી જુદી ભાષાઓમાં ભાષાન્તર કરી છાપી ફેલાવવા પૂરતો વખત ભાગ્યે જ રહેશે.

સ૦—હવે સમજાયું ખરૂં. હવે બીજો પ્રશ્ન.

જ૦—ના, હિન્દી વિષે હજુ કહેવાનું રહ્યું છે. તમે જાણો જ છો કે હમેશાં સાચા કામ કરનારા ઓછા જ હોય છે. તેમાં વળી પોતાના કાર્યનું રહસ્ય સમજી કુશળતાપૂર્વક કામ કરનારા એથીયે ઓછા હોય છે. એવા લોકોને દેશમાં બધે ફરીને લોકોને સમજાવવાનું હોય છે. તેઓ કઇ કઇ ભાષા શીખી લેશે? એક જ સાર્વત્રિક રાષ્ટ્રભાષા હોય તો કામ કેટલું સહેલું થઇ જાય? ધારો કે પંજાબમાં કે સંયુક્ત પ્રાન્તમાં કંઇ તોફાન થયું છે; ત્યાંના બધા આગેવાનો જેલમાં ગયા છે. એવે વખતે લોકોને સમજાવવા માટે જો તમારે જ જવાનું હોય તો ત્યાંનાં ગામડાંઓમાં કઇ ભાષામાં તમે બોલશો? આજથી જો હિન્દુસ્તાનના દરેક ગામડામાં વિદ્યાર્થીઓને હિન્દી શીખવાડી રાખ્યું તો ગમે તે માણસ ગમે ત્યારે ગમે તે પ્રાન્તમાં જઈ કામ બજાવી શકશે. હવે તમારો બીજો પ્રશ્ન પુછો.

સ૦—આ તો તમે બહુ જ મહત્ત્વની વાત કરી; અને આમાં ઉર્દૂ લિપિનો સવાલ પણ આવી ગયો લાગે છે.

જ૦—આજે જ ઉર્દૂ લિપિ જાણી લેવાની તરફેણમાં તે દલીલ છે ખરી, પણ ઉર્દૂ શીખી લેવાને કાયમના અને અત્યન્ત મહત્ત્વનાં બીજાં ઘણાં કારણો છે.

સ૦—ત્યારે તેનું દિગ્દર્શન જરૂર કરો. અત્યારે જ આપની પાસેથી તે સાંભળવા ઇન્તેજાર છું. ગામડાંમાં મારે તે સમજાવવું પડશે.

જ૦—હિન્દુમુસલમાન એકતાનું મહત્ત્વ તમે સમજો છો. આ એકતા એકબીજા વિષેના સરખા જ અજ્ઞાન ઉપર ટકવાની નથી. બાઇબલ વિષે તમે જેટલું જાણો છો તેટલું ભગવદ્ગીતા વિષે પણ નથી જાણતા; અને કુરાન વિષે તો સવાલ જ શો? જે દેશમાં મોગલ શહેનશાહો ઉપનિષદનાં ભાષાન્તરો કરતા તે દેશમાં તુલસીરામાયણ જેવા વિશ્વવન્દ્ય ગ્રન્થથી કેટલા મુસલમાનો વાકેફ હોય છે? એકબીજા માટેનું આ અજ્ઞાન

કાઢયે જ છૂટકો છે; નહિ તો વિદેશી લોકો ગમે ત્યારે હિન્દુમુસલમાન એકતામાં વિઘ્ન નાખી શકશે. વળી હિન્દુસ્તાનમાં હિન્દુ તેમજ મુસલમાન ધર્મની શુદ્ધતા જાળવીને એક નવી હિન્દી સંસ્કૃતિ ખડી કરવાની છે. વીસમી સદીમાં ટકી શકે અને સર્વ પ્રકારના લોકોનો પોતાનામાં સમાવેશ કરી શકે એટલી ઉદાર અને વ્યાપક તે હોવી જોઇશે. બે ચાર વિદ્વાન પંડિતો, શાસ્ત્રકારો અગર મહાત્માઓ તે રચી શકવાના નથી. તેઓ અમુક દિશામાં ગતિ આપી શકે ખરા, પણ સંસ્કૃતિ તો આખું રાષ્ટ્ર સામટે પ્રયત્ને જ ઉપજાવી શકે. આટલા માટે સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસની જેટલી જરૂર છે તેટલી જ કુરાન અને ફારસી સાહિત્યના અધ્યયનની પણ છે. માટે શિક્ષિત વર્ગે દેવનાગરી તેમજ ફારસી બન્ને લિપિમાં લખેલા સાહિત્ય સાથે પરિચય મેળવવાની કુંચી હાથ કરવી જ જોઇયે. માત્ર તમે જે હિન્દી ઉપજાવશો તે કોઇ એક જ પક્ષના આગ્રહવાળી ન હોવી જોઇયે.

સ૦—હિન્દી ઉપજાવવાની શી વાત કરો છો? એ કંઇ મને ન સમજાયું.

જ૦—દેશમાં જ્યારે નવું ચેતન સ્ફુરે છે, સમાજમાં જ્યારે નવો પ્રાણ સંચરે છે, ત્યારે ભાષા પણ નવો જામો પહેરે છે. હિન્દીને રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે સ્વીકાર્યા પછી તમારે તેને સાચું રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ આપવું જ જોઇયે; એટલે કે હિન્દીને એવી બનાવો કે હિન્દુસ્તાનના હરકોઇ પ્રાન્તને તે પરાયી ભાગે નહિ અને સૌ કોઇ તેનો સરખી જ છૂટથી ઉપયોગ કરી શકે. આમ હિન્દી કેળવવાનું કાર્ય બધા પ્રાન્તોએ મળીને કરવું જોઇયે. દરેક પ્રાન્તે આ સામ્રાજ્ઞીને પોતાની ભાષાના વિચાર, ભાષાશૈલી અને વાક્પ્રચારનો કર અર્પવો જોઇયે. તો જ તેનો રાજકોપ સમૃદ્ધ થાય. આમાં તમારો પોતીકો સ્વાર્થ પણ રહેલો છે. તમે હિન્દીની જેમ વધારે સેવા કરશો તેમ તે તમને પોતાને પણ અનુકૂળ થશે અને નદીના પટમાં પોતાના ઘાટ નજીક નીક ખોદવાથી જેમ નદી તમારા ઘાટ પાસે આવી જાય

છે તેમ હિન્દીનો પ્રવાહ તમારી ભાષાને વધારે જીવનદાયી જ નીવડશે. બધા પ્રાન્તમાં તમે ફરી શકશો. તમારા વિચારો સહેલાઇથી ફેલાશે અને રાષ્ટ્રની સાથે સાથે તમારી પ્રતિષ્ઠા વધશે. પણ આ વિષે આટલું બસ થશે. ગ્રામશિક્ષણની ચર્ચામાં આટલું વિવેચન વિષયાન્તર જેવું ગણાય.

સ૦—વિષયાન્તર ભલે હોય, પણ હવે મારામાં હિન્દી વિષે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઇ છે અને તેથી ગામડાંઓમાં જઇ હું વધારે ઉત્સાહથી હિન્દીનો પ્રચાર કરી શકીશ અને ઉર્દુ શીખતાં કંટાળીશ નહિ. મારો બીજો સવાલ હવે હું આજે નહિ પૂછું, કેમકે મારે સૂતર કાંતવાનો વર્ગ ચલાવવો છે. આવતી કાલે જરૂર આવીશ.

જ૦—જરૂર આવજો. આવતી કાલે મારે ગામડાંઓની નિશાળ વિષે વાત કરવી છે.

૫

સ૦—ગામડાંઓની નિશાળો વિષે તમે એટલી બધી આતુરતા ઉત્પન્ન કરી છે કે હવે જો તેને વધુ લંબાવશો તો તેમાંનો રસ બધો ઉડી જશે.

જ૦—ગામડાંમાં જઇને શું કરીયે એનો જવાબ 'નિશાળો ખોલો' એટલો જ મારે આપવો નહોતો. વળી વિષય લંબાવવાને માટે તો આપણે બન્ને સરખા જ જોખમદાર છીયે. તમે એમ ન માનતા કે ગામડાંઓમાં જઇને કામ કરવાનો એક જ રસ્તો છે. ગામડાંઓમાં કરવાનું કામ જીવનવ્યાપી છે. આપણું સ્વરાજ્યનું કામ પણ તેટલું જ વિશાળ છે. સ્વરાજ્યનો સવાલ કેવળ રાજદ્વારી નથી, લશ્કરી નથી

અગર માત્ર આર્થિક પણ નથી. પ્રજાકીય જાગૃતિનો એ સવાલ છે. પ્રજામાં ઉત્સાહ અને શ્રદ્ધા જન્મવાનો એ સવાલ છે. જેમ ખાધા વગર માણસને ન ચાલે, શ્વાસ લીધા વગર ન ચાલે તે જ પ્રમાણે સ્વરાજ્ય વગર પણ પ્રજાને જીવવું જ અશક્ય થઇ પડવું જોઇયે. જેમ માણસ પોતાની જીવવાની લાયકાત સિદ્ધ કરીને પછી જીવવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી, તે તો પ્રત્યક્ષ જીવી જ બતાવે છે, તે જ રીતે સ્વરાજ્યની લાયકાત સિદ્ધ કરવાપણું હોવું ન જ જોઇયે. ઢોર જેમ તરવા શીખવા બેસતાં નથી, નિઃશંકપણે પાણીમાં પડતું મુકે છે, તે જ રીતે આપણે સ્વરાજ્યમાં પ્રવેશ કરવો જોઇએ. ભૂખ્યું બાળક જેમ ખાધેલું પચશે કે નહિ તેનો વિચાર કર્યા વગર ખાવા જ માંડે છે તે જ રીતે પ્રજાએ સ્વરાજ્ય અખત્યાર કરવું જોઇયે. આ વાત છે સહેલી, પણ આપણા લોકોએ જુની ઘરેડમાંથી નીકળી જવું જોઇયે. ચાલતી સ્થિતિ વિષે પ્રજામાં અસન્તોષ તો ઉત્પન્ન થયો જ છે, પણ તે

સ્થિતિ બદલી શકાય છે એટલો વિશ્વાસ તેમનામાં આવવો જોઈએ. ફક્ત ઉપદેશ દ્વારા તે ન બને. તેમની જોડે બળવાથી જ તમારી શ્રદ્ધા તમે તેમનામાં ઉતારી શકશો. મોટેરાંઓ કરતાં જુવાનીઆઓમાં ઈશ્વરે વધારે શ્રદ્ધાબળ મુકેલું છે. તેનો ઉપયોગ કરવો હોય, તે કેળવવું હોય તો તે માટે ગામડાંમાં નિશાળ ખોલવા જેવું બીજું કયું સાધન હોઈ શકે? ગામડાંના લોકોનાં હૈયાં હાથ કરવાનો તે સીધામાં સીધો ઉપાય છે. કહેવાય છે કે ઇંગ્લંડમાં એક ઉમેદવારે પોતાના મતદારોનાં છોકરાછોકરીઓ ઉપર વ્હાલ કરીને એક પાઈ પણ ખરચ્યા વગર બધા મત મેળવ્યા હતા! બીજી રીતે પણ ગામડાંઓમાં કામ થઈ શકે. કેટલાક પોતાનું મથક એક ઠેકાણે રાખી આસપાસનાં પાંચપચીસ ગામડાંઓમાં ફરશે, તો કેટલાક એક ગામડું ઝાલીને જ બેસશે. બન્નેની સેવા સરખી જ ઉતરશે. કેટલાક ગામડાંઓના લોકોને આર્થિક ઉન્નતિના ઉપાયો બતાવશે તો કેટલાક સાત્ત્વિક વૃત્તિવાળા અને

આડંબર વિનાના સ્વયંસેવકો ધર્મોપદેશ કરીને સ્વરાજ્યનો પાયો ચણશે. કેટલાક હિન્દી મહાસભાનું બંધારણ સમજાવવાનું કામ માથે લેશે તો કેટલાક દારૂનિષેધનું કામ કરશે. કેટલાક દુષ્કાળનિવારણ માટે ધસાશે તો કેટલાક પ્રજાને સત્યાગ્રહના પાઠ ભણાવશે. પણ સૌથી વધારે સેવા ખેડૂતશિક્ષકની છે.

સ૦—ખેડૂતશિક્ષક એટલે શું?

જ૦—જે માણસ શિક્ષક છતાં ખેતીનું કામ કરે છે અને ખેડૂતોની ખેતીની સગવડ સાચવીને તેમને અને તેમનાં છોકરાંઓને ભણાવે છે તે ખેડૂતશિક્ષક કહેવાય. આવો શિક્ષક પ્રજાનો સ્વાભાવિક નેતા બની જાય છે. પોતે ખેતી કરતો હોવાથી ખેડૂતોનું સુખદુઃખ વગરમહેનતે તે સમજી શકે છે. ભણેલો હોવાથી ઘણી બાબતોમાં તેને આફતો વચ્ચે જ ઉપાયો સૂઝે છે. જો તે સાત્વિક વૃત્તિવાળો અને નિઃસ્પૃહી હોય તો ઘણા કજીઆઓ તે પોતે પતાવી શકે છે. ચંપારણ્યમાં કામ કરનાર એક સ્વયંસેવકે લોકો પર એટલી સારી છાપ પાડી હતી

કે જેમના ઘરમાં બે ત્રણ હાથીઓ રહેતા એવા કુટુમ્બના લોકો પણ ભાઇભાઇ વચ્ચેના ઝગડાઓ પતાવવા તેમની પાસે આવતા.

સ૦—આ કામ અઘરૂં છે, છતાં સમજાય એવું છે. ગામડાંઓમાં મુખ્ય કયા કયા વિષયો ભણાવવા એમ તમે માનો છો? 'થ્રી આરૂસ' કરતાં કાંઇ પણ વધારે શીખવવાની જરૂર છે ખરી?

જ૦—'થ્રી આરૂસ' જેવાં અંગ્રેજી સૂત્રો વાપરવાની તમારી ટેવ ગામડાંઓમાં નહિ ચાલે. સારાં ગામડાંઓમાં જેમ શુદ્ધ સ્વદેશી કાપડ હોવું જોઇયે તેમ ભાષા પણ શુદ્ધ ગુજરાતી હોવી જોઇયે. થ્રી આરૂસ એટલે લખવું, વાંચવું અને હિસાબ એટલું જ કે નહિ? ત્યારે તેને કારકુની શિક્ષણ કેમ નથી કહેતા? આટલી કેળવણી ગામડાંઓમાં કામની નથી. બેશક, લોકોને લખતાં વાંચતાં અને હિસાબ કરતાં આવડવું જોઇયે, પણ એ કેળવણી નહિ ગણાય. જેમ માણસને જમતાં કે લુગડાં પહેરતાં આવડવું જોઇયે તેમ જ લખતાં, વાંચતાં અને હિસાબ કરતાં

પણ આવડવું જ જોઇએ. આ ત્રણે વસ્તુ કેળવણીનું સાધન છે, કેળવણી નથી; કેમકે આ ત્રણ વસ્તુથી જીવનનું રહસ્ય ઉકેલાતું નથી.

સ૦—ત્યારે તમે કયા વિષયો સૂચવો છો ? હેડ, હૅન્ડ અને હાર્ટનું એટલે કે જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો અને ભાવનાઓની કેળવણી તો નથી કહેવા માગતા ?

જ૦—ના, હું તો અત્યન્ત વ્યવહારૂ અને ઓછામાં ઓછા વિષયો સૂચવવા માગું છું. આપણા લોકોમાં આધુનિકતા લાવવા માટે નીચેના વિષયો જરૂરના છે:

(૧) સ્વભાષાની કવિતા, (૨) દુનિયાની ભૂગોળ, (૩) સંપત્તિશાસ્ત્ર, (૪) સ્વધર્મનું જ્ઞાન અને કેટલાંક વર્ષ સુધી (૫) વ્યક્તિગત અને સામાજિક આરોગ્ય.

આરોગ્યને હમેશાંનો વિષય હું નથી ગણતો, કેમકે પશુઓની પેઠે માણસને પણ તે સ્વાભાવિક હોવો જોઇએ. આજે આરોગ્યના પાઠ ભણાવવા પડે છે તેનું

કારણ આપણા જીવનની કૃત્રિમતા અને વૃત્તિની જડતા છે. બિલાડીમાં, વાંદરાંઓમાં અથવા મધમાખોમાં જે સ્વચ્છતાનું ભાન સ્વાભાવિક હોય છે તે માણસોમાં કેળવવું પડે છે એ આપણી દુર્દશા સૂચવે છે.

સ૦—મધમાખોમાં શી ખાસિયત છે એ હું નથી જાણતો.

જ૦—મધમાખોમાં સામાજિક આરોગ્યના નિયમ બહુ જ ચોકસાઈથી પળાય છે. મધમાખો શૌચને માટે પોતાના મધપૂડાથી ખૂબ દૂર જાય છે. કોઈ મધમાખ માંદી કે ઘાયલ હોય તો મલાવરોધ કરી મરી જશે પણ મધપૂડો બગાડશે નહિ.

સ૦—પ્રાથમિક કેળવણીમાં અને વળી ગામડાંઓની કેળવણીમાં આપે અર્થશાસ્ત્રને સ્થાન આપ્યું છે એ જરા અજાયબીભર્યું લાગે છે. અમે તો અર્થશાસ્ત્ર કૉલેજમાં ભણીએ છીયે.

જ૦—મારૂં માનવું એમ છે કે જેને નાણું વાપરતાં આવડે છે તેને અર્થશાસ્ત્ર

આવડવું જોઇયે. બહુ ઉંડો અભ્યાસ નથી જોઇતો, પણ આપણા લોકોએ અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં શીખવું જોઇયે. તેના વગર તેઓ હાલની સ્થિતિ બરાબર સમજી ન શકે. ખેડૂત લોકો એટલું તો સ્વાભાવિક રીતે જાણે છે કે આપણે જેટલી મહેનત કરીયે છીયે તેના પ્રમાણમાં આપણને સંપત્તિ મળતી નથી. દહાડે દહાડે મોંઘવારી થતી જાય છે. મહેનત મજૂરી કરનારને પેટપૂરતું મળતું નથી અને આળસુ શેઠીઆઓ મોજ ઉડાવે છે. પહેલાં કરતાં બજારમાં પોતાની ઉપજને માટે ભાવ સારો મળે છે છતાં પહેલાં જેવી આબાદાની હવે રહી નથી. આવી સ્થિતિમાં આપણને કોઇ પણ છેતરતું હશે એવા સંશયથી માણસ મનુષ્ય-દ્વેષી બની જાય છે અથવા બધો જ દોષ નસીબ પર ઢોળી દઇને નિરાશાવાદી અને હતોત્સાહ બને છે. આવા ખેડૂતોને આપણે સાચું આર્થિક જ્ઞાન ન આપીયે તો તે સ્ફોટક દ્રવ્યની પેઠે સમાજને ભયંકર થઇ જાય છે.

સ૦—પણ અર્થશાસ્ત્ર ભણેલો માણસ બહુ જ સ્વાર્થી, લાલચુ અને નિર્દય બની જાય છે. યુરોપનું મહાયુદ્ધ આવા અર્થ-શાસ્ત્રીઓએ જ લડાવ્યું હતું એમ કહેવાય છે તેનું શું ?

જ૦—તેને માટે જ અર્થશાસ્ત્ર સાથે ધર્મશાસ્ત્ર રાખ્યું છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં એકાદશીનો ઉપવાસ, બ્રાહ્મણોને દાન, તીર્થમાં સ્નાન અને રાત્રે ભજન એટલું જ ભણાવવાનું નથી, પણ સામાજિક કલ્યાણની વ્યવસ્થા ધર્મે કેવી રીતે કરી છે તે બતાવવું પડશે.

સ૦—આ તો સમજાયું, પણ કવિતાનો શોખ આ સ્વરાજ્યની લડત વેળાએ શા કામનો ?

જ૦—અરે, કવિતા તો પ્રજાનું જીવન છે. લડાઈ પૂરજોસમાં ચાલે છે ત્યારે પણ સૈનિકો પોતાની ખાઇઓમાં કવિતાઓ લલકારે છે. આપણે કવિતા તજી તેથી જ આપણે નિષ્પ્રાણ થયા છીએ. ભૂગોળ વિષે આજે કોઇના મનમાં કશી શ્રદ્ધા નથી.

ભણેલાઓ પણ આ વિષયની ઉપેક્ષા કરે છે, પણ ભૂગોળનું સંગીન જ્ઞાન હોય તો જ માણસ આધુનિક ગણાય. ભારેમાં ભારે આધુનિક વિદ્વાનો કહે છે કે દેશ, ધંધો અને સમાજ આ ત્રણ મનુષ્યની પ્રતિષ્ઠા છે.

સ૦—તમારા અભ્યાસક્રમમાં કંઈક વ્યવસ્થિત યોજના તો હું જોઉં છું. પણ તેમાં ઇતિહાસ કેમ નથી ? તેમાં ઉચ્ચ ગણિત પણ નથી તેની હું તકરાર નથી ઉઠાવતો; પણ ઇતિહાસ વિના દેશાભિમાન કેમ જાગૃત થાય ?

જ૦—ઇતિહાસ દેશાભિમાન જાગૃત કરવાને માટે ન જ હોવો જોઇએ. તેમ હોય તો તે દારૂ જેવો ગણાય. ઇતિહાસ દ્વારા આપણે મનુષ્યસ્વભાવ અને આપણા રાષ્ટ્રની પ્રકૃતિ સમજવી જોઇયે. તેવો હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ ક્યાં લખાયેલો છે ? આજે જે ઇતિહાસ આપણે જાણીયેં છીયે તે તો જૂના ઝગડાઓનાં દાટયાં મડાં

ખોદી કાઢીને સમાજમાં મંદકી ફેલાવે છે. એવો ઇતિહાસ ન ભણીયે તો શું ખોટું ? સાચો ઇતિહાસ તો પચાવેલા અન્નની પેઠે પ્રજાનાં ખૂનમાં ફરતો જ રહે છે. ઇતિહાસ બરાબર ભણાવી શકો તો તે અમૃતસંજીવની છે, પણ પારકા લોકોએ લખેલો ઇતિહાસ પ્રજાશરીરમાં સડો ઉત્પન્ન કરનાર ઝેર છે.

સ૦—આજે ચર્ચા ખૂબ થઇ છે, પણ એક જ સવાલ પૂછું છું. ખેડૂતોને કાયદાઓનું જ્ઞાન આપવાની જરૂર નથી ?

જ૦—તમે તો ગ્રીક અને રોમન લોકોના માનસિક ચેલાઓ બની ગયા છો તેથી કાયદાનું તમને આટલું મહત્ત્વ જણાય છે. પંચ મારફતે પોતાના ઝગડા પતાવનાર પ્રજા કાયદાની પંચાતમાં શા માટે પડે ? છતાં કાયદાની જાળમાં સપડાયા જ છો એટલે કાયદાઓ ભલે ભણાવો. પણ માનવી કાયદાઓને ઇશ્વરી કાયદા કરતાં વધારે પવિત્ર માનવાની ખોટી વૃત્તિ કેળવતા નહિ. ધર્મ આગળ—અંતઃકરણની શુદ્ધ વૃત્તિ આગળ કાયદો કશી વિસાતમાં નથી.

ઇશ્વરે આપેલી સામાન્ય સદ્‌બુદ્ધિ કે ધર્મબુદ્ધિને વળગી રહેવું એમાં જ કલ્યાણ છે. વકીલી દાવપેચ લડાવવાની વૃત્તિ એક વાર ઉત્પન્ન થઇ એટલે માણસ લુચ્ચો અને ડરપોક થવાનો જ. છતાં કાંટાથી કાંટો કાઢવો જોઇયે એ ન્યાય પ્રમાણે લોકોને કાયદાનું સામાન્ય જ્ઞાન ભલે આપો. તેમજ જમીન મહેસૂલનો કાયદો, લૅન્ડ રેવન્યૂ પ્રોસીજર, વગેરે કાયદાઓ ખેડૂતોને જરૂરી છે તેટલા જરૂર ભણાવજો, પણ ખેડૂતોને પરાવલંબી કે કાયદાવલંબી બનાવવાનું પાપ માથે ન લેતા. તમારૂં મુખ્ય કામ તો ગામડાંઓમાં જઇને સમાજસેવા કરવાનું અને જુવાનીઆઓમાં સમાજસેવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવાનું છે. આ કામ સાત મહિનાનું નથી, સાત વરસનું નથી પણ જીંદગીનું છે. ખેડૂતો પાસેથી તમને જીવન મળે છે; તમે તેમને જ્ઞાન અને પ્રાણ આપો. આ મહાન યજ્ઞચક્ર જ્યાં સુધી ચાલુ રહે છે ત્યાં સુધી જ સમાજ સુસ્થિત રહી શકે છે. જ્યાં આ ચક્ર ફરતું

હોય છે ત્યાં પાપ અને પરરાજ્ય ડોકીઉં સરખું ન કરી શકે એવો ધર્મનો સનાતન સિદ્ધાન્ત છે, ઇતિહાસનો અનુભવ છે.

સ૦—આપણા આ સંવાદમાં મને ઘણી સૂચનાઓ મળી છે, તેની મેં નોંધ રાખી છે. તે ફરી ફરી વાંચીશ એટલે ઠીક દિશા સૂઝશે એમ લાગે છે.

જ૦—એક મહત્ત્વની વાત રહી ગઇ છે, પણ તે 'નવજીવન'માં ઘણી ચર્ચાઈ ગઇ છે તેથી જ મેં તેનો ઉલ્લેખ ક્યાંયે કર્યો નથી. તે સૂતર કાંતવાના રેંટીયા વિષે છે. રેંટીયો તો સ્વરાજ્યની મૂર્તિ છે, સ્વધર્મનું સુદર્શન છે. તેનો ધર્મ તમે સ્વીકાર્યો હશે જ.

સ૦—હા. રેંટીયાધર્મની દીક્ષા તો લીધી જ છે. છતાં તેને વિષે હજુ કેટલીક વાતો સમજી લેવાનું મન રહ્યાં કરે છે. કોઇ વાર વળી પ્રસંગ શોધીશ. આજે તો જય જય.

જ૦—જય જય.